

نسخه شناسی یک جلد قرآن کریم خطی مذهب از دوره صفوی

به قلم مولانا علاءالدین تبریزی

قربان عزیززاده
«موزه دار مسؤول» موزه رضا عباسی

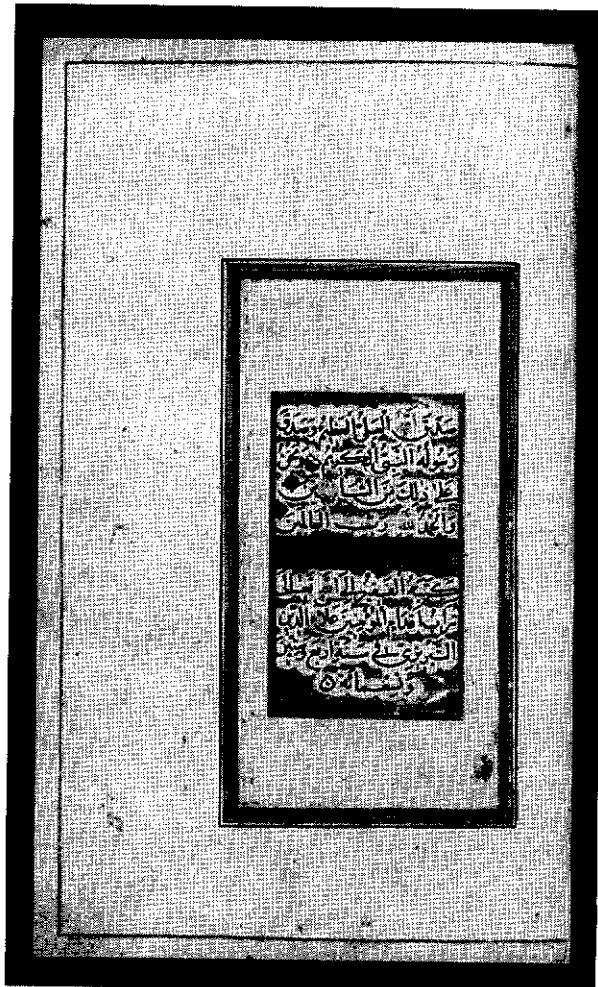
خوشنویسان و کاتبان مصحف شریف در اوایل دوره صفوی بوده و از زمان شاه طهماسب (۹۸۴-۹۳۰ هجری) تا سلطنت شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ هجری) می زیسته است، مولدش تبریز است و به دنبال سقوط دارالسلطنه تبریز به دست عثمانیان و انتقال دربار صفوی به قزوین، او نیز در پایتخت جدید رحل اقامت افکنده و قطعاً تا سال ۱۰۰۳^(۱) هجری می زیسته. او علاوه بر سفر به هند به استناد رقم یکی از قطعات آثارش به سال ۹۸۱ هجری، سفری به عتبات عالیات داشته و از کربلای معلی نیز دیدار کرده است. او در این قطعه می نویسد: «کتبه فی مشهد الامام الهمام الحسین بن علی علیه السلام علاءالدین التبریزی فی سنه ۹۸۱».

- ملأعلاءبیک خطوط اصول یا اقلام^(۲) سته را از محضر اساتید عصر خویش از جمله شمس الدین محمد تبریزی کاتب ویژه و فرمان نویس شاه طهماسب، ایضاً مولانا علی بیگ تعلیم گرفته است و عاقبت الامر خود در کتابت اقلام مختلف به مرتبه ای نایل آمده که شاگردانی همچون علیرضا عباسی، عبدالباقی تبریزی و حسن بیگ زرین قلم تربیت نموده که از مشاهیر دوره صفوی محسوب می شوند^(۳) و بعضی دیگر نظیر احمدنیریزی و علی عسکر ارسنجانی خطوط او را سرمشق کار خویش قرار داده و از آثارش مشق نموده تعلیم یافته اند.

- از علاءالدین تبریزی قطعات، مرقعات و مصاحف متعددی به جای مانده که اینک جزء ذخایر اموال فرهنگی در مراکز و موزه های معتبر است و فهرست بعضی از آنان را می توان در مصادر موجود ملاحظه نمود و قطعاً آثار دیگری نیز از او وجود دارد که به دلایل خاص تاکنون ذکری از آنان به میان نیامده، از جمله قرآنی که نگارنده کوشیده است در مقاله حاضر حتی الامکان مختصات آن را ارائه نماید.

- قرآن کریم خطی مذهب به قطع وزیری ابعاد ۲۸x۱۷ سانتی متر به خط نسخ و عناوین به قلم رقاع با رقم علاءالدین تبریزی به تاریخ ۹۶۴ هجری. جلد بارویه لاکه - روغنی و اندرون تیماج ساده. آغاز نسخه شریف مشتمل بر فاتحة الكتاب در دو صفحه، سراسر متن و حواشی مذهب، مرصع و مزدوج، حاشیه جدول کشی مضاعف الوان همراه با نقوش اسلیمی، بته جقه و اژدری و حاشیه خارجی با تکرار نیم ترنج های قرینه و منتهی به نقوش تشعیری بوده به کمند زرین

جمال الملک علاءالدین تبریزی یا ملأعلاءبیک که نام کامل او را آنگونه که خود رقم زده است علاءالدین محمد بن شمس الدین محمد الحافظ التبریزی می شناسیم از ادبا و کاتبان به نام قرآن کریم در نیمه دوم قرن دهم هجری است که اطلاعات مشروحی از زندگانش به دست نیامده، لیکن آن قدر معلوم است که از

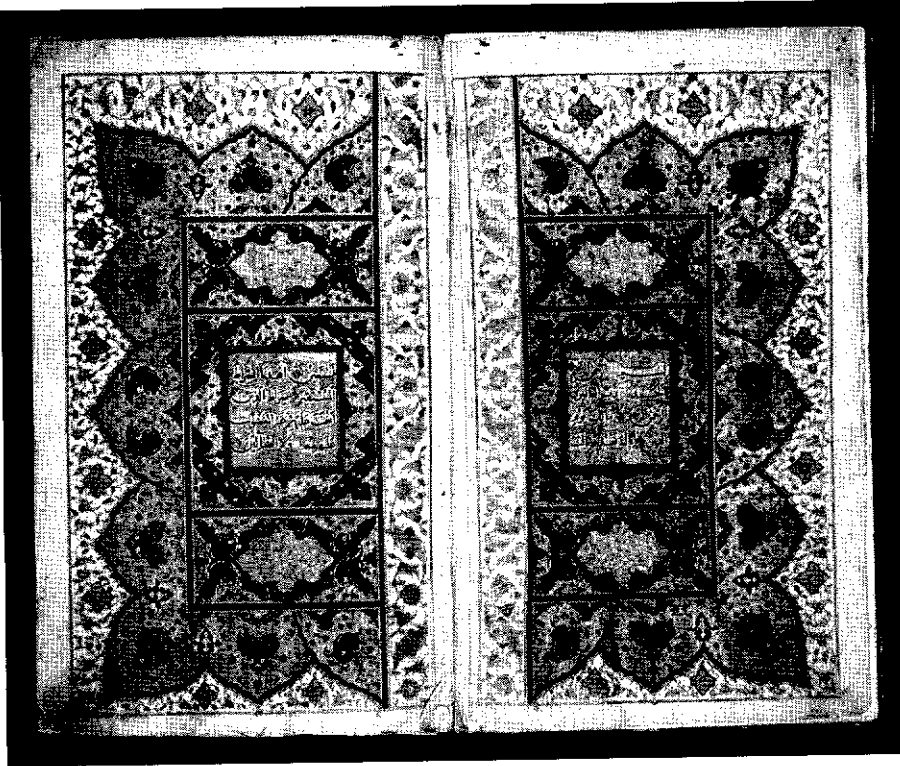
ختم می‌گردد.

- متن شریف در دو صفحه افتتاح با مسطر $4/5 \times 4/3$ سانتی‌متر، هر صفحه در چهار سطر و در پیشانی و ذیل با نقش یک ترنج مذهب مشتمل بر عنوان، محل نزول و عدد آیات بدین ترتیب است:
سوره فاتحه / الکتاب مدنیه و قیل / مکیه و هی / سبع آیات / به خط رقاغ محرر بر بوم زرین.

صفحه سوم، آغاز سوره مبارکه بقره با سرلوح مذهب و مرصع و نقوش اسلیمی، ترنج و دو سرترنج و عنوان، عدد آیات و محل نزول سوره بر بوم زرین بر مسطر 12×8 سانتی‌متر در دوازده سطر همراه با ابری‌سازی و طلااندازی و دندان‌موشی در فواصل سطور و حواشی با جدول‌کشی مضاعف الوان زینت یافته است.

- صفحه چهارم ادامه سوره مبارکه بقره همراه با ابری، طلااندازی و دندان‌موشی در شانزده سطر در مسطر عمومی مصحف به ابعاد 16×8 سانتی‌متر با جدول‌کشی مضاعف الوان و حواشی خارجی تشعیری با نقوش اسلیمی و ختایی زرین.

- کلیه سرسوره‌ها نسبتاً ساده به ابعادی حدود ۸ سانتی‌متر با بوم زرین و عناوین و مختصات سور به قلم شنجرف به خط ثلث رقاغی تحریر یافته ایضاً کلمه جلاله‌الله در کلیه موارد در مصحف شریف به قلم زر بوده و علائم حزب، شماره جزوات، تعیین مواضع سجدهات واجب و

نصف جزو به اشکال ترنج‌های متفاوت تزئینی، مذهب و مرصع و عناوین تقسیمات به قلم زر درون نشانه‌ها بر متن لاجوردی تحریر یافته‌اند. نکته شایان توجه در طرح و اجرای این دسته از نشانه‌ها آن است که هنرمند مذهب از اختصاص طرح خاصی جهت نشان دادن «نصف‌الجزو» خودداری ورزیده و صرفاً طرح و نشانه «جزو» را به صورت نیمه - نیم‌ترنج - بدین منظور اختصاص داده است.

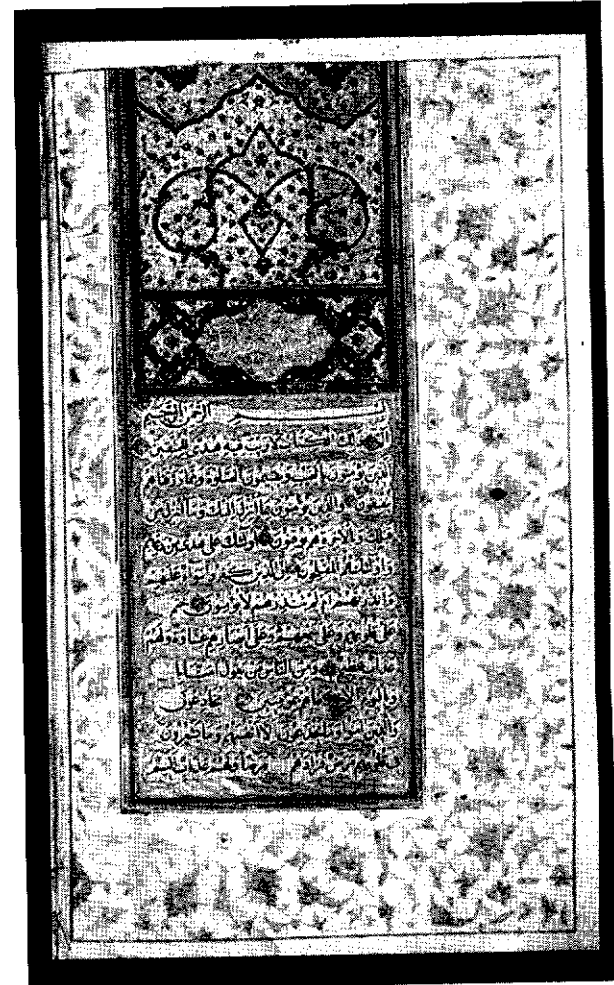
- علائم پایانی آیات به صورت نشان‌های مذهب و مرصع چهارپر بوده و تقسیمات پنج‌گانه آیات با درج کلمه خمس و محاسبه دهگانه آیات با ثبت کلمه عشر به قلم زر در حاشیه صفحات است.

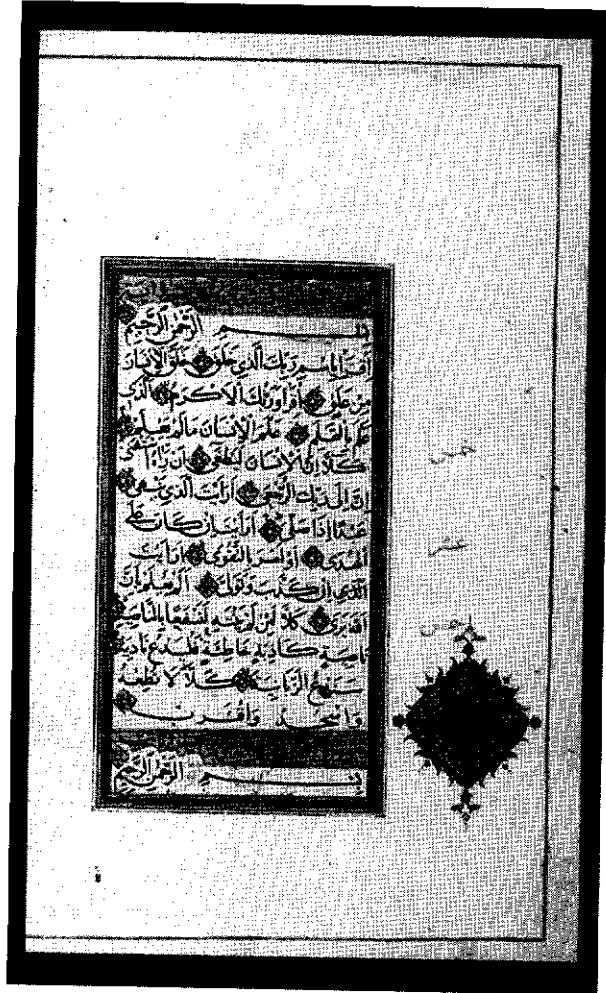
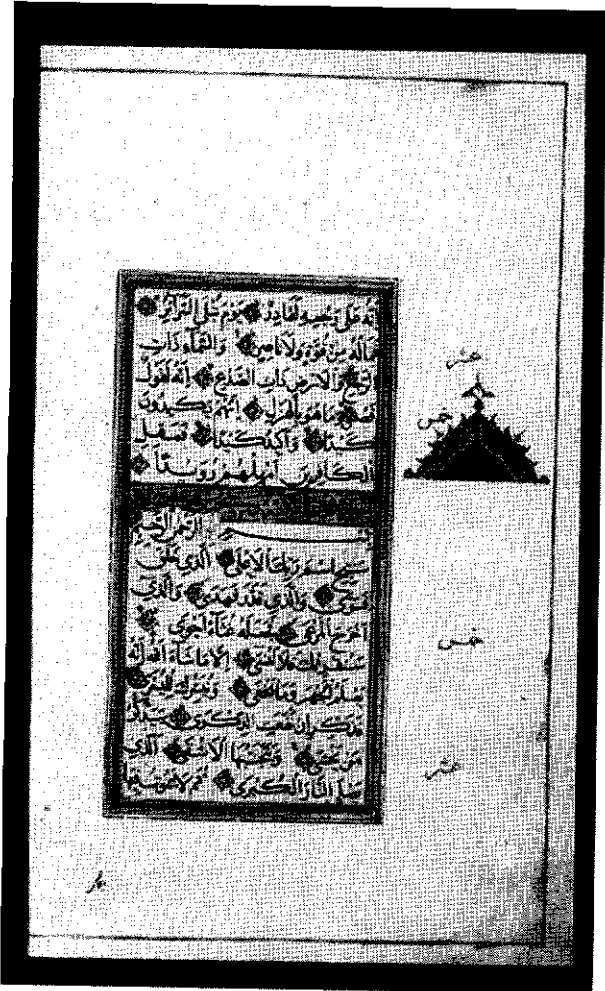
صفحات این مصحف شریف نیز به شیوه مرسوم در اکثر قرآن‌های خطی به منظور حفظ توالی آیات و تسلسل اصولی اوراق به شیوه ایرانی راده‌گذاری شده و راده‌ها به قلم خفی است و اسماء سور در نیمی از صفحات مصحف شریف به قلم جلی تکرار و درج شده‌اند، ایضاً برخی نشانه‌های تجویدی و قرایی به قلم خفی و غبار شنجرفی است.

- در حاشیه یکی از صفحات از ورق ماقبل‌آخر مصحف موصوف در جوار سوره‌های اخلاص و نصر در دو پاره تحشیه در ذکر فضایل و خواص سور مزبور به قلم شکسته نستعلیق درج شده است، همچنین نشانه‌های مقابله و تکمیل جالفتادگی‌ها در دو موضع - آیه دوم از سوره مبارکه لقمان و قسمتی از سوره الشعری - به صورت اصلاحی همراه با ارایه کلام و آیه مربوطه با قلمی متفاوت از متن اصلی مشاهده می‌شود.

- دو صفحه اختتام متن شریف، تحمیدیه و رقم با جدولی حدود $8/8$ سانتی‌متر همراه با تذهیب و دندان‌موشی است و علاءالدین تبریزی - ملأعلاءبیک - در این موضع در چهار سطر کوتاه به ترتیب ذیل رقم زده است:

کتابه الفقیر الی‌الله تعالی / تراب اقدام المؤمنین علاءالدین

- اثر موصوف از مجموعه قرآن‌های نفیس متعلق به موزه نگارستان بوده که به دنبال انحلال مرکز مزبور به موزه رضا عباسی تهران انتقال یافته و اکنون به شماره ۱۰- ن به ثبت رسیده در تالار خوشنویسی مرکز اخیرالذکر در معرض تماشای علاقه‌مندان است.

سایر آثار علاءالدین تبریزی

از ملأعلاءبیک تبریزی علاوه بر مصحف موضوع مقاله حاضر، مصاحف و آثار دیگری شناخته شده‌اند که فهرست آنان به شرح زیر است.

- یک نسخه قرآن کریم خطی مذهب به شیوه نسخ با رقم علاءالدین تبریزی به تاریخ ۹۵۵ هجری، قطع جیبی ابعاد ۱۲x۷/۵ سانتی‌متر، جلد تیماج ضربی، از مجموعه کتابخانه مجلس.

- یک نسخه قرآن کریم مذهب به خط نسخ و ثلث به تاریخ ۹۶۴ هجری با جلد معرق، سر طبل‌دار و زرپوش به قطع رحلی از مجموعه نفایس کتابخانه و موزه ملک، (قرآن شماره ۹۲ راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان).

- قرآن کریم مذهب به خط نسخ به تاریخ ۹۸۰ هجری. قطع

التبریزی فی سنه اربع و ستین / و تسعمایه

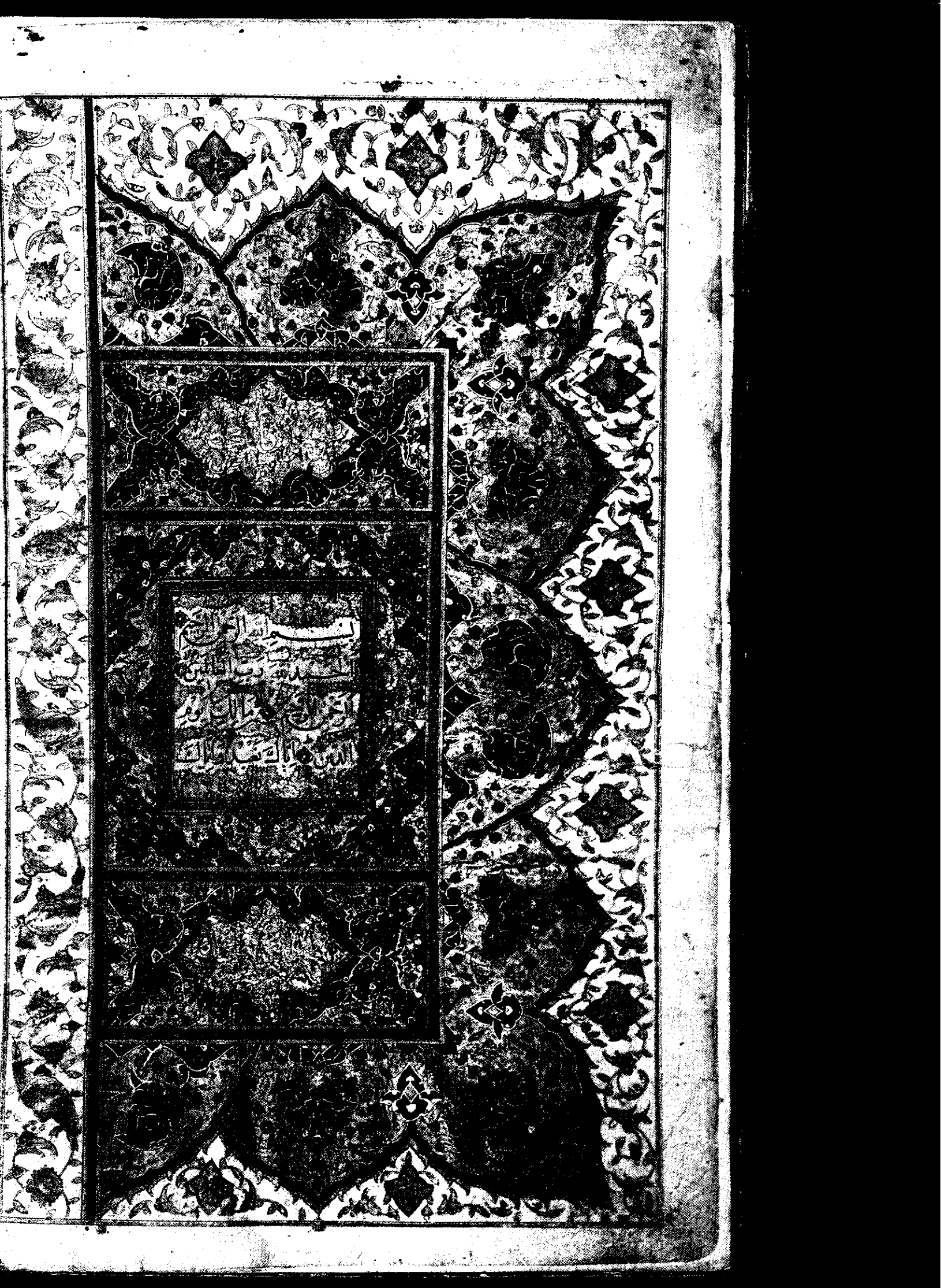
- اوراق کتاب عموماً متن و حاشیه شده و کاغذ متن در صفحات نسبت به حواشی اندکی تیره‌تر - نخودی تیره - و کاغذ حواشی اندکی ضخیم‌تر و به رنگ نخودی روشن و به شیوه مرسوم آهار مهره شده است.

- در شیرازه کتاب فرم‌ها ته‌دوخت شده و با عطف چرمی مصدوم به رنگ قهوه‌ای است، به استناد یکی از یادداشت‌های مندرج در یکی از اوراق آستر، کتاب در تاریخ ۱۳۶۰/۲/۲۴ برگ‌شماری گردیده و مشتمل بر سیصد و چهل و هفت ورق است، البته به نظر می‌رسد دو برگ کاغذ آستر بدرقه را نیز باید به این رقم افزود. در بخشی از حواشی فوقانی صفحات علایمی از کیک‌زدگی و آثاری از رطوبت به صورت لکه مشاهده می‌شود لیکن علیرغم موارد اخیرالذکر کتاب، اوراق متن و تزئینات آن از سلامت نسبی برخوردار است.

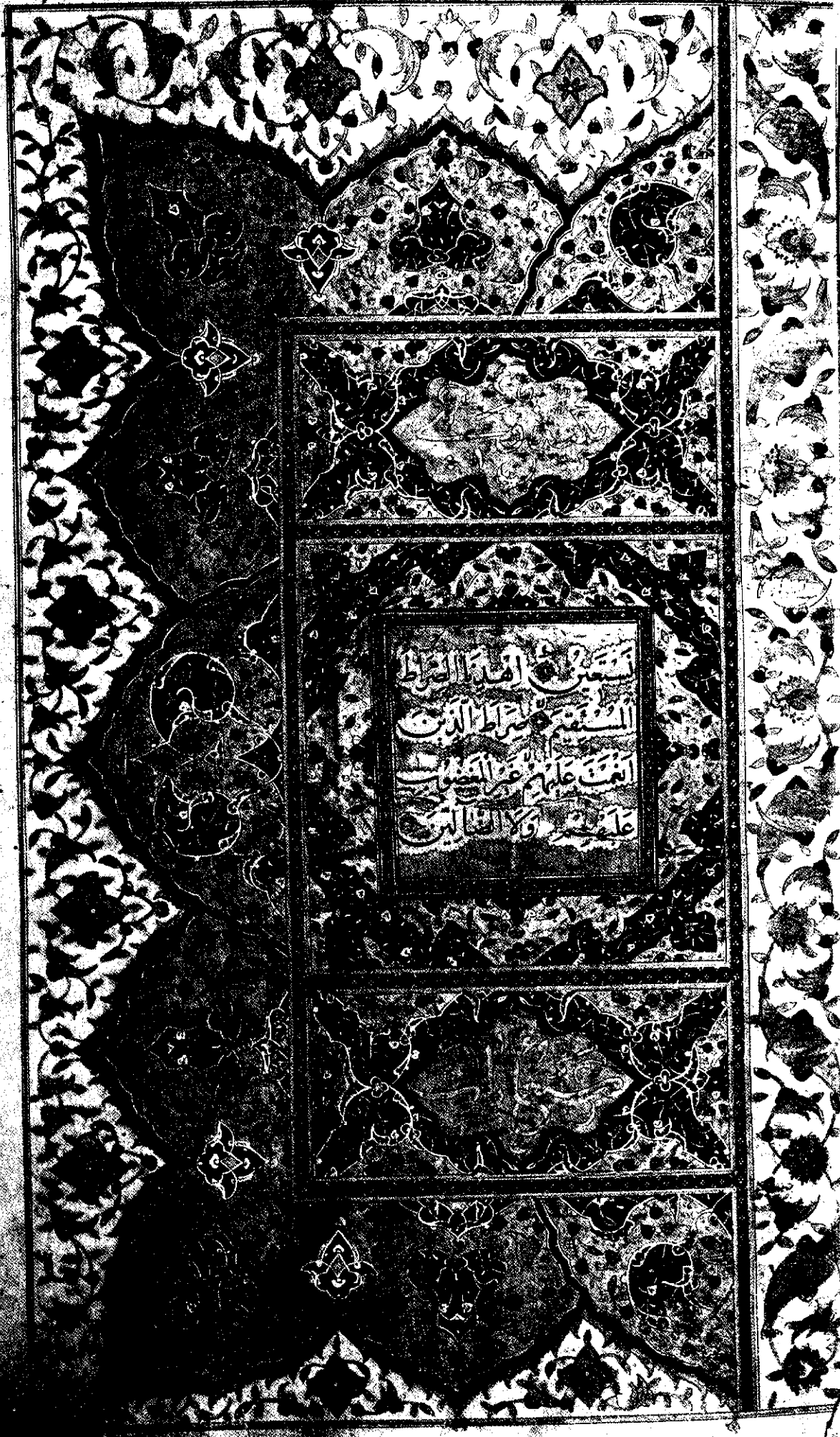
- مصحف موصوف دارای جلدی دولنگه از نوع لاک‌ی - روغنی و رویه با طرح ترنج و دو سرترنج و گل و بوته‌افشان، با حواشی مذهب و جدول کشی به شیوه جلد‌های اواخر دوره صفوی است و اندرون آن با پوشش تیماج ساده است، جلد موضوعه بنا به ماهیت دارای ریختگی، ترک‌های متعدد و فرسوده است و نیازمند حفاظت و مرمت می‌باشد.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَاللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى
مَوْلَانَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى
آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ
وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ
كَثْرًا مِثْلَ حَبِّ
الْأَرْضِ وَمِثْلَ نُجُومِ
السَّمَاوَاتِ وَكَثْرًا
كَثْرًا وَكَثْرًا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَاللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلَى
مَوْلَانَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى
آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ
وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ
كَثْرًا مِثْلَ حَبِّ
الْأَرْضِ وَمِثْلَ نُجُومِ
السَّمَاوَاتِ وَكَثْرًا
كَثْرًا وَكَثْرًا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي هدانا لهذا
الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والحمد لله رب العالمين

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
أَنْعَمَ عَلَيْنَا وَالْآلِ
عَالَمِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ

وزیری با جلد روغنی الحاقی با بوم مرقش از دوره قاجاریه، متعلق به مجموعه آثار خطی کتابخانه کاخ گلستان (قرآن شماره ۱۰۷ راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان).

- قرآن کریم خطی مذهب و مرصع به خط نسخ به تاریخ ۹۸۹ هجری، جلد چرمی با نقوش لچک ترنج ضربی، ابعاد ۲۴/۵x۱۵/۵ سانتی متر. از مجموعه نفایس کتابخانه کاخ گلستان (قرآن شماره ۱۲ - فهرست نمونه)

- یک جزو از قرآن کریم خطی مذهب مشتمل بر چهار سوره به خط ثلث و نسخ قطع وزیری با جلد تیماج سرخ با نقش ترنج ضربی، بدون تاریخ، از مجموعه آثار کتابخانه کاخ گلستان.

- قرآن کریم خطی مذهب، به خط ثلث، ریحان و رقاع به تاریخ ۹۷۸ هجری، قطع رحلی، ابعاد ۳۷x۳۳ سانتی متر، با جلد چرمی ساده، از مجموعه موزه آستان قدس رضوی (قرآن شماره ۹۳ از راهنمای گنجینه قرآن)

- قرآن کریم خطی مذهب، به خط نسخ به تاریخ ۱۰۰۳ هجری، قطع چینی، از مجموعه آثار موزه آستان قدس رضوی (قرآن شماره ۱۲۲ از راهنمای گنجینه قرآن)

- یک جزو از قرآن کریم مذهب مشتمل بر سه سوره کهف، فتح و الواقعة به خط نسخ و ثلث، رنگه نویسی، بدون تاریخ، قطع وزیری، جلد تیماج عنابی با نقش ترنج و سرترنج ضربی مذهب از مجموعه نفایس کتابخانه کاخ گلستان.

- قرآن کریم خطی مذهب قطع ربعی، ابعاد ۱۴x۸ سانتی متر بدون جلد به تاریخ ۹۵۰ هجری شماره ۱۰۱۵ از مجموعه کتابخانه کاخ گلستان.

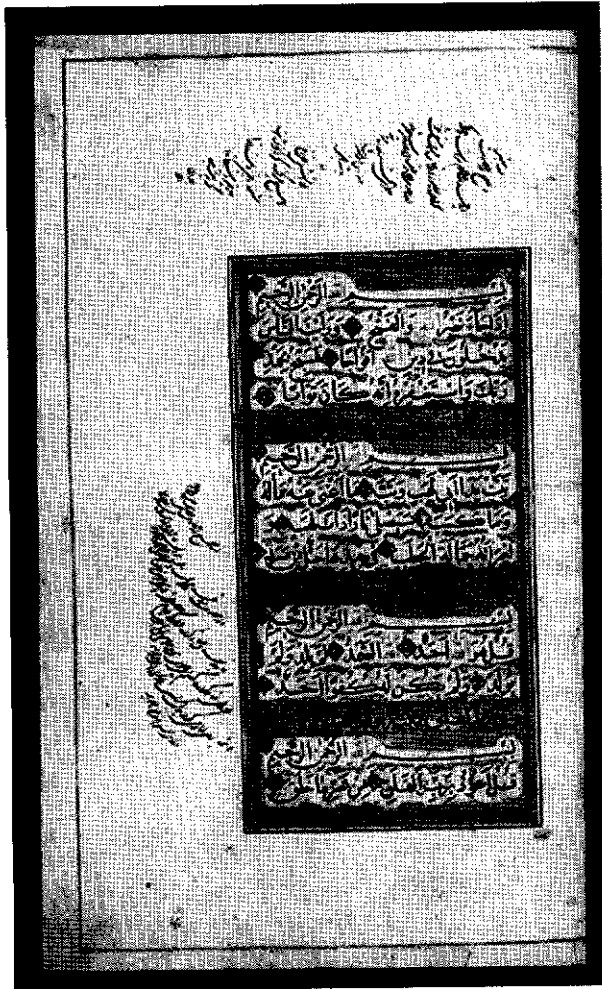
- قرآن کریم از مجموعه کتابخانه استامبول (به نقل از پیدایش خط و خطاطان... ص ۱۴۱-۱۴۰)

- علاوه بر کتابت قرآن کریم، جزوات و قطعات، نگارش مسوره بعضی فرامین سلطنتی منجمله فرمان شاه طهماسب مبنی بر تخفیف مالیات و کتیبه های مقام صاحب الزمان (عج) و مسجد جامع تبریز و معدودی سنگ قبرهای مشاهیر صفوی در تخت فولاد اصفهان را اثر علاءالدین تبریزی می دانند که بعضی از آنان همچنان موجودند.

- دقت در رقم های آثار ملاعلاءبیک مؤید آن است که او حداقل در فاصله سال های ۱۰۰۳-۹۵۰ هجری و به مدتی بیش از ۵۰ سال مستمراً به کتابت قرآن کریم اشتغال داشته و همزمان به تعلیم این فن شریف پرداخته و شاگردان بزرگی را تربیت می نماید و از این طریق در زمره هنرمندانی قرار می گیرد که هنرهای قرآنی، کتابت و کتاب آرای ایرانی عصر صفوی را تعالی می بخشند.

پی نوشت ها:

- ۱- تاریخ کتابت و رقم یک جلد قرآن کریم از مجموعه قرآن های موزه آستان قدس رضوی.
- ۲- خطوط اصول یا اقلام سته عبارتند از: ثلث، نسخ، ریحان، محقق، توقیع و رقاع.
- ۳- رجوع نمایید به صفحات ۴۰، ۱۲۴ و ۱۲۵ از کتاب گلستان هنر / قاضی احمد قمی / چاپ تهران ۱۳۵۹.

فهرست منابع:

- ۱- احوال و آثار خوشنویسان / دکتر مهدی بیانی / چاپ تهران ۱۳۶۳
- ۲- گلستان هنر / قاضی میراحمدمنشی قمی / کتابخانه منوچهری / تهران ۱۳۵۹
- ۳- راهنمای گنجینه قرآن / مهدی بیانی - مهدی بهرامی / تهران ۱۳۲۸
- ۴- فهرست قرآن های خطی کتابخانه سلطنتی / بدری آتابای / تهران ۱۳۵۱
- ۵- فهرست نمونه خطوط خوش... / مهدی بیانی / تهران ۱۳۲۹
- ۶- راهنمای گنجینه قرآن / احمد گلچین معانی / کتابخانه آستان قدس / ۱۳۴۷
- ۷- اطلس خط / حبیب الله فضایی / انجمن آثار ملی اصفهان / ۱۳۵۰
- ۸- لغتنامه دهخدا، ذیل ماده علاءالدین.
- ۹- پیدایش خط و خطاطان... / عبدالمحمدخان ایرانی - مودب السلطان / ابن سینا، تهران ۱۳۴۶
- ۱۰- فهرست کتاب های خطی کتابخانه مجلس سنا / محمدتقی دانش پژوه - بهاءالدین علی انواری / ج یکم / چاپ تهران ۱۳۵۵.

شرح صفحات رنگی وسط:

صفحه ۲۳ سمت راست: آغاز سوره مبارکه البقره با سرلوحه و سرسوره مذهب و مرصع - کتیبه عنوان سوره رنگه نویسی قلم سفیدآب همراه با طلااندازی و دندان موشی در فواصل سطور - حواشی با نقوش اسلیمی و ختایی زرین

صفحه ۲۳ سمت چپ:

رقم کاتب با طلااندازی در چهار سطر شرح ذیل:
/ کتبه الفقیر الی الله لقالی
/ تراب اقدام المومنین علاءالدین
/ التبریزی فی سنه اربع و ستین
/ و تسعمایه

صفحات ۲۴ و ۲۵:

صفحات افتتاح قرآن کریم سوره مبارکه فاتحه الکتاب، مذهب و مرصع مزدوج و کتیبه های رنگه نویسی / طلااندازی و دندان موشی در فواصل سطور
صفحه ۲۶ سمت راست:

ترنج مذهب و مرصع با کتبه « سجده واجب » در تعیین موضع سجده واجب / مذهب و مرصع / رنگه نویسی قلم زر / همراه با تکرار کلمات خمس و عشر در محاسبه آیات بقلم زر در حاشیه
صفحه ۲۶ سمت چپ بالا:

نیم ترنج مذهب و مرصع با کتبه « نصف الجزو » رنگه نویسی بقلم زر / به نشانه ارائه تقسیمات فرعی قرآن کریم
صفحه ۲۵ سمت چپ پائین:

سوره های پایانی قرآن کریم تحشیه فارسی بقلم شکسته تحریری در فضایل سوره به نقل از معصومین (ع)

